

Naše (krásné a zdravé a moderní) národní tělo

Vizuální reprezentace těla v oblasti fyzické kultury a sportu v kontextu formování národní identity v meziválečném Československu

„Hranice není tím, kde něco končí; jak nahlédli Řekové, hranice je tím, odkud se něco začíná reprezentovat.“

Martin Heidegger, *Bauen Wohnen Denken*

„Naše země není až tak velká, abychom mohli spoléhat jenom na talent. Musíš mít natrénováno, abys vydržel.“

Jaromír Jágr

„Tužme se!“

Sokolské motto

Na titulní straně populárního obrazového týdeníku *Pestrý týden* z července roku 1931 je fotografie šklebícího se dítěte v plechové vaničce s mýdlovou vodou, které je pravděpodobně rukama své matky pečlivě omýváno. Tento všední výjev doprovází titulek metaforicky propojující sféru hygieny a péče o tělo se situací současného Československa: „Není to symbol mladé, zdravé republiky, která drhnuta se ošívá — ale drží? Drhněte mladou republiku každý den!“¹⁾ Amatérská

fotografie z úvodní strany tak symbolicky otevírá téma (předkládaného projektu) disertační práce, jejímž ústředním předmětem je zkoumání vizuální reprezentace těla a fyzické kultury v socio-kulturním kontextu první republiky. Motiv těla spojený s hygienou, disciplinací, osvětou s důrazem na zdraví, sílu a krásu intenzivně prostupuje českou kulturou a je silně přítomný ve společnosti ve dvacátých a třicátých letech 20. století.

S rozvojem nových zobrazovacích médií, mechanických záznamů pohybu a masovým šířením fotografie i filmu dochází k velmi dynamickému a těsnému vztahu mezi uměním, vizuální kulturou, moderní medicínou, anatomii, antropologií, antropometrií a eugenikou.²⁾ Nové vědecké teorie snažící se reagovat na krizi moderního člověka zasaženého a postiženého mj. otřesným zážitkem Velké války³⁾ ústí v určité strategie postulující novou tělesnost, která je částečně ukotvena v jakémisi „návratu k přirozenosti“ jako k normě, normálnímu stavu, jakým je zdravá podoba lidského těla, ale zároveň má tendenci být radikálně současná, nová, moderní, naplněná extrémní vírou v člověka a v možnosti jeho pozitivního vývoje

1) *Pestrý týden* 4, 1931, č. 28 (11. 7.).

2) Více viz Fae Brauer – Anthena Callen (eds.), *Art, Sex and Eugenics: Corpus Delicti*. Aldershot: Ashgate 2008.

3) Více viz Julia Barbara K ö h n e, *Visualizing 'War Hysterics': Strategies of Feminization and Re-masculinization in Scientific Cinematography 1916–1918*. Dále Christa H ä m m e r l e, *Mentally Broken, Physically a Wreck: Violence in War Accounts of Nurses in Austro-Hungarian Service*. In: Christa H ä m m e r l e – Oswald Ü b e r e g g e r – Brigitta B a d e r - Z a a r (eds.), *Gender and the First World War*. Basingstoke: Palgrave Macmillan 2014.

a kultivace⁴⁾ (pomocí eugeniky, překonávání možností a schopností lidského těla např. v podobě sportovních výkonů a dosahováním rekordů).

Široká oblast vizuální kultury ve dvacátých a třicátých letech intenzivně živí fenomén fyzické kultury, neboť je prostřednictvím svých prostředků schopna definovat tělesnou zdatnost jako přirozenou, civilizovanou a krásnou, a napomáhá tak výrazné estetizaci zdraví.

Špatné tělesné návyky jsou tematizovány řadou popularizačních příruček, encyklopedií a atlasů, které ukazují cesty k „znovunabytí“ zdraví.⁵⁾ Popularizace lidské anatomie a fyziologie těla spolu s osvětovou kampaní za moderní způsob života výrazně posiluje hodnotový význam těla ve společnosti. Aktivní zájem o (vlastní) lidské tělo je jakýmsi příznačným rysem (moderního) občana, neboť mít silné a zdravé tělo má být přímo jeho národní povinností. Tělo se stává nejen důležitým elementem uvědomování si svých vlastních možností, ale je také objektem, klíčovým prostředkem i cílem moderních národních států, jakým bylo ve dvacátých letech nově vzniklé Československo.

Nově budovaný sociální stát a jeho aparát stál v ústřední pozici zadavatele, distributora, propagátora či (třeba jen) podporovatele různých osvětových kampaní a preventivních zdravotních programů. Státní dohled nad životy, nebo spíše těly občanů, integroval každodenní život do oblasti politiky a vládnutí a řídicí aparát země se tak automaticky stal oficiální správou zdraví celého národa. Michel Foucault tuto vládní praxi ozna-

čuje jako biomoc či biopolitiku,⁶⁾ jež využívá různých mechanismů formování a dohledu k záměrné disciplinaci individuálního i sociálního těla. Jako moderní forma moci ovšem klade důraz především na život, místo aby hrozila smrtí (a teologickou víru ve spásu nahrazuje modernistická víra ve zdraví). Veškeré regulační a manipulativní mechanismy mají přispívat především ke kultivaci života obecně. Tato státem dozorovaná kultivace těla probíhá podle Foucaulta skrze duální mechanismus disciplinace tělesných pohybů, gest a přímého formování tělesné stavby spolu s pečlivým dohledem uskutečňovaným skrze různá srovnávací měření, kontrolní prohlídky a především také prostřednictvím důsledného zobrazování těla — jeho stavby, podoby, výkonu, energetického výdaje i únavy.

Téměř všechny moderní sociální státy zažívají v reakci na společenské dopady Velké války paranoii z depopulace, degenerace, devoluce a impotence. Proto mezi nejvyšší státní priority patří intenzivní mapování tělesné stavby a zdravotních návyků občanů. Tyto poznatky posléze slouží jako příkladný i varující materiál, o němž se opírá systematická výchova nového, moderního a uvědomělého občanského těla. Na důsledných mechanismech disciplinace a monitoringu těla si zakládala eugenika, která se ve dvacátých letech za extrémní politické i společenské podpory velmi rychle rozvíjela jako vizionářská metoda posilující kvalitu i kvantitu (české) populace.⁷⁾ Rasová či sociální hygiena vycházela z neoblomné víry

4) K fenoménu zdraví a eugeniky v české kultuře viz Libuše H e c z k o v á , *Eugenika, Extase a Emanuel* (Rádl). Několik poznámek k erotice a zdraví ženy ve třicátých letech 20. století. *Slovo a smysl* 10, 2013, č. 19, s. 29–42.

5) Např. řada publikací MUDr. Karla W e i g n e r a : *Nauka o člověku*. Praha: Profesorské knižkupectví a nakladatelství 1936; *Tělověda*. Praha: Profesorské knižkupectví a nakladatelství 1928; *Tělesná výchova: její význam a cesty*. Praha: Jos. R. Vilímek 1916. Dále Augustin O č e n á š e k , *Tužme se: přehled základních a nejpotřebnějších cvičení, která by měl ovládati každý, kdo chce být zván silným*. Praha: nákladem vlastním 1936. Nebo překlady populárních zahraničních příruček: Bernarr M a c f f a d e n , *Dokonalá zdravotní péče pro praktický život*. Praha: Sfinx 1924; Bess M e n s e n d i e c k o v á , *Pěstění krásy ženského těla*. Praha: B. Kočí 1926.

6) Michel F o u c a u l t , *Zrození biopolitiky*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury 2009. Michel F o u c a u l t , *Dějiny sexuality I–III*. Praha: Herrmann & synové 1999.

7) Ladislav H a š k o v e c , *Snahy eugenické*. Praha: Ministerstvo národní obrany 1919. Artur B r o ů e k , *Zušlechťování lidstva: eugenika*. Praha: F. Topič 1922. Dále viz Michal Š i m ů n e k , *Eugenics, Social Genetics and Racial Hygiene: Plans for the Scientific Regulation of Human Heredity in the Czech Lands, 1900–1925*. In: Marius

v možnost formovat vědeckým způsobem chování a hlavně rozmnožování člověka.⁸⁾ Každý jedinec (a především občan moderního státu) se tak mohl přímo podílet na evoluci svého národa a svým tělem povznášet jeho hodnoty a ideály. Aktivní zájem o kultivaci vlastního těla zároveň podporoval dobový morální imperativ, podle něž mělo být silné a zdravé tělo dokladem člověka dobrého charakteru. Zobrazování nemocných, postižených, a označování či zdůrazňování tělesných i rasových odlišností tak paralelně ke krásnému zdravému tělu konstituuje jeho binární opozici — tělo degenerované.⁹⁾ Jakýkoli defekt, abnormalita, která se vychyluje od vytyčeného tělesného ideálu, utváří představu těla — objektu.

Pomocí fotografie a její snadné reprodukovatelnosti se „panoptikální princip“ dohledu velmi snadno dostává do soukromé sféry. Obrazy těl zápasníků, olympijských šampiónů, gymnastů, ale také kriminálních, malomocných, invalidů, stejně jako vojáků či dělníků při práci mohou být i v těch nejintimnějších detailech pozorovány, aniž by se diváci museli vzdálit z pohodlí svého domu. Obraz těla, který je konstituován a pěstován v oblasti vizuální kultury, živí toužebnou představu po/o přirozeném, dokonalém a silném těle, čímž podporuje všeobecnou víru v nové poznatky moderní medicíny a hygieny, jejichž prostřednictvím je ideální tělesná forma dosažitelná. V okamžiku, kdy jsou i moderní sporty akceptovány jako integrální součást (tělesné) evoluce, popularita atletiky, boxu, fotbalu, plavání i gymnastiky rapidně vzrůstá.

Koncepce disertační práce se opírá o symbolické postavy československého meziválečného sportu a tělesné kultury, které jsou v oblasti dobové vizuální produkce exponovány jako různé tělesné typy, jenž přesahují vytyčené pole své působnosti směrem k obecnějšímu fenoménu společenské afiliace a národní identifikace. Vedle tělocvičného spolku Sokol (respektive Miroslava Tyrše jako jeho hlavního ideologa) a jeho pojetí nejen národního (sokolského) těla, ale i národní morálky, je to např. muskulaturní postava a bojovná povaha Gustava Frištenského, atletická figura a perfekcionalismus běžkyně Zdeny Koubkové nebo modernistická pružnost tanečnice Milči Mayerové. Tyto postavy jako specifické tělesné konstrukty (a jejich medializace) fungují zároveň jako účinné nástroje modelace a popularizace české národní identity.

Nástroje a postupy, jakými odlišná odvětví fyzické kultury utvářejí představy národní identity, jsou různorodé. Dánský sociolog Henning Eichberg v jedné ze svých studií příhodně tematizuje vztah tělesné kultury a demokratického nacionalismu,¹⁰⁾ přičemž dospívá k definici „trialektiky tělesné kultury“. Eichberg rozlišuje tři modely, tři způsoby, jakými dochází ke „vštěpování“ národní identity. Národní cítění pak může být ovlivněno úspěchem jedince/kolektivu v soutěžích a zápasech (*Nationalism of Production*), přímou sociální disciplinací účastníka (*Nationalism of Integration*) nebo dialogickou řečí těla (*National-popular Identification*). V evropském prostoru dvacátých a třicátých let 20. století již nelze uvažovat o jed-

Turda – Paul J. Weindling (eds.), *Blood and Homeland: Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe, 1900 – 1940*. Budapest: CEU Press 2007, s. 145–161.

- 8) Ladislav Haškovec, *Snahy veřejného zdravotnictví v otázce smlouvy manželské*. Praha: J. Otto 1902. Ladislav Haškovec, *Lékařské vysvědčení před sňatkem*. Praha: Fr. Borový 1928. Dále Jaroslav Kříženecký, *Příbuzenské sňatky, jejich význam pro potomstvo a oprávněnost*. Praha: František Borový 1919.
- 9) Max Nordau, *Degeneration*. New York: D. Appleton and Company 1895. Břetislav Foustka, *Slabí v lidské společnosti: Ideály humanitní a degenerace národů*. Praha: Laichter 1904. Dále viz Libuše Heczková – Kateřina Svatoňová – Magda Španihelová, „Kolik model se během války skácelo, kolik vnějšnosti odprýskalo“: Hledání „normality“ v nenormální době. In: Ivan Klimeš – Jan Wiendl (eds.), *Kultura a totalita — Válka*. Praha: FF UK 2014, s. 89–130.
- 10) Henning Eichberg, *Body Culture and Democratic Nationalism: The Politicization of 'Popular' Gymnastics in Nineteenth-Century Denmark*. In: J. A. Mangán (ed.), *Tribal Identities: Nationalism, Europe, Sport*. Oregon: Frank Cass Publisher 2002.

noznačně dominantním způsobu sportovní národní identifikace. Různorodé oblasti fyzické kultury jsou natolik rozvinuté, navíc značně podporované jak ze strany státního aparátu, tak i prostřednictvím moderních médií, které oblast sportu extrémně popularizují, že všechny tři Eichbergovy modely koexistují v jednom časoprostoru. „Nacionalismus není jen jeden,“ říká Eichberg.¹¹⁾

Pokud na proces utváření národní identity prostřednictvím fyzické kultury a sportu nahlédneme z historické perspektivy, bude pro český prostor příznačný především typ integrujícího nacionalismu (*Nationalism of Integration*). Je založen na sociální disciplíně a přímém formování těla účastníka v kontextu vzájemné pospolitosti, což je charakteristické pro masová tělocvičná, především pak gymnastická hnutí, jakým byl v českém prostředí nepřehlédnutelný a v oblasti tělovýchovy dominantní Sokol.¹²⁾ Základy těchto hnutí obecně (podobně jako v Německu či Dánsku) vycházejí z národně-pedagogického principu. Představy/pocity národní identity jsou utvrzovány kolektivní disciplínou, důraz je kladen na sociální integraci, národní hygienu, ale i sebedisciplínu. Jednotné uniformy a lineární pohyby oslavují čisté linie těla a geometrickou symetrii pohybu. Statické pozice, které dominují gymnastickým cvičením, jsou nejen lépe kontrolovatelné, ale především jsou určeny, ba přímo vystaveny k prohlížení. Vrcholem gymnastických hnutí jsou pak masové oslavy (Všesokolské slety, Turnverein Festival aj.), kde je kolektivní představa „nás“ jako jednotného (národního) společenství prezentována početnými zástupy zdravých a silných těl jednotně se pohybujících ve stejném, tzn. společném rytmu. „My“ se zde zpřítomňuje prostřednictvím kolektivní tělesné zdatnosti. Vztah

mezi praktickými aktivitami masových tělovýchovných hnutí a hodnotami, které se snaží reprezentovat, jako je zdraví, výchova a patriotismus, je čistě instrumentální. Tělo slouží především jako nástroj vnějším účelům — k propagaci a popularizaci národního vědomí a identity. Role Sokola coby národního vychovatele je rovněž klíčová v procesu (důsledné) formulace podoby českého národního těla.

V Československu mezi dvěma světovými válkami je ovšem rovněž silně přítomný fenomén „sportovního nacionalismu“, který je orientovaný na výsledky, rekordy a úspěch obecně (*Nationalism of Production*).

Sport se v období dvacátých a třicátých let obecně představuje jako důležitý činitel sociální a kulturní proměny společnosti. Atleti a sportovci se stávají symbolem, důležitým elementem moderního života. Protože se „celá poválečná generace rozhodla působit mladistvěji,“¹³⁾ přítomnost mladých lidí a jejich role v kulturním a společenském životě se významně (i významově) posílila.

Sport jakožto jedna z nejdůležitějších oblastí (nejen) populární kultury se tak pochopitelně stává významným nástrojem pro vštěpování národního citění. Jeho ohromnou účinnost spatřuje Eric Hobsbawm např. ve „snadnosti, s níž se dokonce i ti jednotlivci, kteří se v politické nebo veřejné sféře vůbec neangažují, mohou ztotožnit s národem symbolizovaným mladíky, kteří vynikají v tom, v čem vlastně každý muž chce nebo někdy v životě chtěl být dobrý.“¹⁴⁾ Specifikum sportovního prostoru tkví podle Hobsbawna dále v tom, že se nachází přesně tam, kde se setkává veřejný a soukromý život. Sport se jako společenská skupina rovněž vyznačuje tím, že utváří symbolické postavy a formuluje mýtický význam. Tím již

11) Tamtéž, s. 121.

12) Magda Španihelová, Tam se svět hne, kam se síla napře! Sokolské tělo v kontextu utváření obrazu národního těla. In: Ivan Klimeš – Jan Wiedl (eds.), *Kultura a totalita — Národ*. Praha: FF UK 2013, s. 85–99.

13) Stefan Zweig, *Svět věřejška. Vzpomínky jednoho Evropana*. Praha: Torst 1999, s. 211.

14) Eric H. Hobsbawm, *Národy a nacionalismus od roku 1780*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury 2000, s. 139.

sport není, doplněno tezí Benedicta Andersona, „jen pouhou historií, ale měřítkem historie“.¹⁵⁾

Gustav Frištenský nebo světová rekordmanka v běhu na 800 m Zdena Koubková reprezentují právě tento identifikační model. Prostřednictvím postavy zápasnického mistra Frištenského bude nahlédnuto téma ideální/idealizované (klasické) tělesnosti explicitně odkazující k toužebné představě po silném, krásném a zdravém těle. Příběh všestranné atletky Koubkové zase otevře fenomén profesionalizace ženského sportu, jejího emancipačního potenciálu i otázku formování moderní ženské sportovní tělesnosti.

Identifikační faktor třetího modelu (*National-popular Identification*) je vzdálený prostředkům a mechanismům vědomého mocenského formování, vyvstává z vlastní zkušenosti a historie. Široký okruh sociální zkušenosti totiž vytváří určitý smysl, jímž se osobně ztotožňujeme s určitým (lidovým/národním) společenstvím. „Naše vlastní“ zkušenost z „našeho vlastního“ prostoru je součástí kultury těla a jeho pohybů. Prostřednictvím běžné komunikace, pohybů užívaných v každodenním životě, pomocí jazyka a jeho rytmu, dětských her, lidových zvyků a tance dochází k utváření tělesného dialogu. V oblasti pěstované fyzické kultury pak tento typ identifikace můžeme nalézt v populární formě tzv. rytmiky, která kombinuje moderní metody pěstění těla s tradicemi lidovými písněmi a tanci. Zatímco balet jakožto jakási univerzální forma tanečního vyjádření historicky vždy tíhl k větší internacionalizaci, čímž vznikala prostor k mezinárodnímu poměro-

vání kvality a výkonu, moderní tanec se ve dvacátých a třicátých letech 20. století stal arénou k projevování a projektování národní identity.¹⁶⁾ Skrze osobnost i působení české tanečnice Milči Mayerové v oblasti původní taneční tvorby i pohybové pedagogiky (kurzy rytmiky a rytmické gymnastiky) nahlédneme téma kultivace ženského těla a jeho projevu, podporované dobovou vírou v pozitivní vliv hygieny a fyzické kultury na vývoj jedince.

Široká oblast kultury těla a sportu se s obrazem a vizualitou setkávají a protínají v mnoha rovinách: obrazy těla a jeho pohybu používají trenéři i samotní sportovci jako pedagogický nástroj, pro vědce, lékaře a fyziology zase představují klíčový analytický materiál, velmi dobře dále slouží k různorodým propagačním účelům apod. Jejich zastoupení v umění, populární kultuře, ale i jiných formách vizuální produkce pak v souhrnu vytváří esenciální část vizuální kultury. Bez ohledu na funkci, jakou obrazy těl sportovců mají, vytvářejí významnou součást kultury obecně: jsou svázány s koncepty nacionalismu i genderu a v ekonomických a institucionálních infrastrukturách společnosti mají své nezpochybnitelné postavení.

Záměrem disertační práce je tak prostřednictvím křížení dvojí tematické osy — vizuální reprezentace těla a sportovní tělesnosti v československé meziválečné kultuře a procesu národní afiliace — nahlédnout dynamiku tohoto vzájemného vztahu. Pokládá si tak otázky, jakým způsobem je fyzická kultura a sport reprezentována,¹⁷⁾

15) Citováno dle: Mathias Marshik, Kde leží střed Evropy? Masově-kulturní reprezentace střední Evropy ve sportu 20. století. In: Marek Waic (ed.), *Češi a Němci ve světě tělovýchovy a sportu*. Praha: Karolinum 2004, s. 159–175.

16) K přehodnocení nacionalismu a internacionalismu v raném moderním tanci viz Susan Manning, *Modernist Dogma and Post-Modern Rhetoric*. *TDR* 32, 1988, č. 4, s. 32–39.

17) Mezi základní prameny spadají dobové, především pak obrazové kulturně společenské časopisy (např. *Pestrý týden*, *Světlozor*, *Salon*, *Eva*, *Žijeme*, *ReD*, *Pražský ilustrovaný zpravodaj* aj.), periodika i příručky výhradně zaměřené na sport a fyzickou kulturu (*Sokol*, *Marathon*, *Sport — hry*). Dále pak dokumentární snímky či hrané filmy tematicky se dotýkající zkoumané oblasti fyzické kultury či konkrétních zmiňovaných osobností (filmy *Sokola*, *MADLA Z CIHELNY* (1933), *SLÁVKO, NEDEJ SE* (1938), *PRAŽSKÝ KAT* (1927) aj.). Fotografie a materiály ze Sbírký Tělesné výchovy a sportu Národního muzea. Dobová knižní tvorba: Vítězslav Nezval, *Abeceda*. Praha: J. Otto 1926; ale např. také populární dívčí román Lida Merlíňová, *Zdenin světový rekord*. Praha: Šolc a Šimáček 1935; aj.

jaká pozice ji v sociokulturním kontextu doby náleží, ale také jakou roli hraje medializace těla v procesu artikulace pocitů i projevů národní identity. Diskursivní analýza dobového přemýšlení o fenoménu fyzické kultury, jejíž podstatnou součástí tvoří vizuální reprezentace, si klade za cíl nejen přiblížit propagační, popularizační či politickou funkci obrazu těla, ale také nahlédnout na expozici těla jako kulturního konstruktů a nástroje ideologického formování, čímž by tak chtěla přispět ke zkoumání československé vizuality obecně.

Magda Španihelová
(magda.spanihel@gmail.com)

(Vedoucí disertační práce:
PhDr. Kateřina Svatoňová Ph.D.,
Katedra filmových studií, FF UK Praha)